

Nurcan Yazıcı Metin,

Devlet Kapısı: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi,

İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019, 301 s., ISBN 978-605-9506-90-8.

Son yıllarda 19. yüzyıl Osmanlı mimarlığı ve sanatı üzerine yapılan çalışmalarda bir artış gözlenmektedir. Özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra idarî, askeri ve maarif alanında meydana gelen değişimlerin mimariye yansımaları üzerine yapılmış araştırmalar dikkat çekicidir. Nurcan Yazıcı Metin'in yukarıda künyesini verdiğim kitabı, idarî alanda gerçekleşen değişimlerin gerektirdiği bir 19. yüzyıl yapı tipi olarak hükümet konakları üzerine yaptığı araştırmaları topladığı bir eserdir. Kaynakçasından anlaşıldığı kadar yazar 2008'den bu yana konu üzerinde çalışmaktadır.

Kitap altı bölüm halinde yazılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi: Tarihsel Süreç başlıklı birinci bölümde (s. 17-34), 19. yüzyılda özellikle askerî alanda başlayan modernleşme çabalarının Tanzimat'ın ilanı ile idari alandaki yansımaları ele alınır. Tanzimat öncesi dönemde sınırları belirlenmiş olan eyaletlerde fazla değişiklik yapılmadığı ancak, Tanzimat'la birlikte eyalet merkezlerinde "Büyük Meclisler" in kurulduğu belirtilerek, yönetim kademesindeki tüm makamların görev ve yetkilerinin yeniden düzenlenmiş olduğuna dikkat çekilir. 1871'de düzenlenen Vilayet Nizamnamesiyle vilayet, sancak/liva ve kazanın yanında nahiyelerin de teşekkül ettirildiği kaydedilir. Eyalet sınırları içindeki en yetkili kişi olarak öne çıkan valiler, merkezden alınmış kararların taşradaki yürütücüsü konumundadırlar.

19. yüzyılda değişiklik yapılan alanlara mimarlık ta eklenir. 16-19. yüzyıl Osmanlı mimarisine kimliğini kazandıran bir kurum olan Hassa Mimarlar Ocağı yapısını 1831'e kadar korumuş, bu tarihte kaldırılan ocağın yerine Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulmuş, 1848'de tesis edilen Umur-u Nafia Nezareti bina, yol ve köprü gibi bayındırlık işlerini üzerine almıştır. 1848 ve 1849 yıllarında hazırlanan ebniye nizamnameleri, kent ölçeğinde bir nevi imar yönetmeliği olmuş, sonraki yıllarda işlerin niteliğine göre (yol, rıhtım vs.) yeni yönetmelikler hazırlanmıştır. 1855'de İstanbul'da, sonraki yıllarda taşrada da tesis edilecek olan belediyeler imar düzenlemelerinin kent ölçeğinde yürütücüsü konumuna gelmişlerdir.

19. yüzyıl modernleşmesi içinde gerçekleştirilen reformlara paralel olarak, askerî alanda kışlalar, idarî alanda hükümet konakları, maarif alanında rüşdiye, idadi mektepleri öne çıkan yeni yapı tipleri olarak dikkat çekerler. 19. yüzyıla

birlikte, kurum mimarlarının yanı sıra çeşitli sebeplerle İstanbul'a gelmiş çoğu Avrupalı mimarların da iş yaptığı bir piyasa oluşmuş, devlet işleri daha çok münakaşa olarak adlandırılan açık eksiltme yöntemiyle ihale edilmiştir.

Yeni yönetim binası olarak hükümet konaklarının inşasına 1850'li yıllarda başlandığı, sayılarının Abdülaziz ve II. Abdülhamid zamanında arttığı ileri sürülerek, II. Abdülhamid zamanında 77 konak inşa edildiği kaydedilir. İlk zaman kiralanan konaklarda hizmet veren hükümet konakları, inşa edildikleri dönem içinde etrafına konumlanan belediye, idadi, askerlik dairesi, telgrafhane ve hapishane gibi kamu yapılarıyla oluşan kent meydanlarının en önemli mimari eseri kimliğine bürünürler. Bu konakların genel olarak yatay dikdörtgen bir kütle olarak 2 veya 3 katlı olacak şekilde inşa edildikleri, cephelere hakim olan ampir veya neoklasik mimari üsluplarla imparatorluğun neredeyse her köşesinde ortak bir mimari dil meydana getirdikleri vurgulanır.

Kitabın Hükümet Konaklarının İnşa Süreci başlıklı ikinci bölümü (s. 35-100), ağırlıklı olarak arşiv belgelerinin değerlendirilmesiyle yazılmıştır. 19. yüzyıl Osmanlı kentlerinin en prestijli yapısı ve halkın devlet otoritesiyle karşılaştığı mekânlar olan hükümet konaklarının taşrada inşa sürecinin bölgeden gelen taleple başladığı, hazırlanan proje ve keşiflerin ağırlıklı olarak fenn-i mimari ve tasarruf kaidelerine uygunluğu ölçütünde değerlendirildiğine dikkat çekilerek, inşaat masraflarının da nasıl karşılanacağına belirtilmesinin istendiği ileri sürülür. Tamamı veya bir kısmı ianeye (kent ahalisinin bağışlarıyla) yapılacak konak projelerine iane pusulalarının da eklenmesi istenmiştir. İnşaat maliyetlerinin karşılanmasında Hazine ve kent ahalisinin destekleri yanında, belediye gelirlerinin bir bölümünün, liman veya rıhtım gelirlerinin bir kısmının tahsisi ve eski konağın mülkiyeti ve enkazının satışından elde edilen kaynakların kullanılmış olduğu arşiv kayıtlarından hareketle belirtilmektedir. Konakların boyutunda, inşa edildiği vilayet, sancak veya kazanın konumu ve büyüklüğünün etkili olduğu kaydedilerek, sözgelimi eğitim yapılarında olduğu gibi bunlarda tip proje uygulamalarının olmadığı ve açık eksiltme ve emanet usulüyle alınan ihalelerin yerel kalfalarca taahhüt edildiği ileri sürülür. Bugünkü Türkiye sınırları içinden Trabzon, Konya, Sivas, Diyarbakır, Van, Dersim, Edirne, Samsun, Gümüşhane, Bolu, Çankırı, Sinop, Afyon, Kütahya, Amasya, Isparta, Mersin, Mardin, Ergani, Manisa, Balıkesir, İzmir, Denizli, Tekirdağ, Bartın, Taşköprü, Alucra, Kartal, Şile, Silivri, Balkanlardan Selanik, Serez, Gümölcine, Ruscuk, Golos/Volos ve Lipoşka, Ortadoğudan da Şam, Kerek, Beyrut, Yafa gibi merkezlerin hükümet konaklarının inşa süreçleri arşiv belgeleri ve günümüz yayınlarından hareketle

anlatılmıştır. Kiralanmış konaklarda hizmet veren örnekler ve karşılaşılan sorunlar da bu bölümde ele alınmıştır. Kiralık konaklarda icar meblağının yüksekliği, binaların çoğunun harap oluşu ve personele yetmediğinden aynı şehirde başka konut veya mülklerin (han vs) kiralanmış olması başlıca sorunlar olarak belirtilir.

Hükümet Konaklarının Plân ve Cephe Özellikleri kitabın üçüncü bölümünde (s. 101-157) yine örnekler üzerinden değerlendirilmektedir. Hükümet konaklarında yatay dikdörtgen bir kütle tasarımı olduğunu belirten yazar, plân olarak çoğunlukla bir orta koridor ya da avlu etrafına sıralanmış mekanlardan oluşan düzenlemenin tercih edildiğini kaydeder. Orta koridoru Türk konut mimarlığındaki iç sofayla ilişkilendirerek modern bir yapı türüyle geleneksel plânın kaynaşması olarak yorumlar. Bu plân dönemin idadi, rüşdiye gibi okul yapılarında da tatbik edilmiştir. Vilayet merkezleri, liman kentleri ve hac yolu güzergâhındaki yerleşimlere inşa edilen konakların diğerlerine nazaran daha anıtsal ölçülerde olduğu, büyük çoğunluğunun bodrum üzerine iki katlı olarak biçimlendiği vurgulanır. Yemen ve Hicaz'da inşası plânlanan bazı hükümet konaklarının küçük bir kale biçiminde tasarlanmış olduklarına dikkat çekilir. Trabzon, Kastamonu, Sivas, Diyarbakır, Edirne, Selanik, Prizren, Beyrut, Şam, Trablusşam, Samsun, Bolu, Amasya, Afyon, Çankırı, Safranbolu, İzmir, Manisa, Balıkesir, Denizli, Gümüşhane, Kütahya, Mersin, Mardin, Ergani, İznik, Tekirdağ, Serez, Gümölcine, Gölös gibi vilayet ve sancak merkezleriyle, Eskişehir, Çorum, Taşköprü, Refahiye, Alucra, Ereğli, Silivri, Kartal, Lipoşko gibi kaza merkezlerindeki örnekler hakkında bilgi verilmiş, Osmanlı arşivlerinde bulunan fakat neresi için tasarlandığı bilinmeyen plânların bazıları da değerlendirilmiştir. Daha çok ampir üslubun kullanıldığı hükümet konaklarında ön cephede girişler sütun veya ayaklarla biçimlenmiş bir sahanlık olarak düzenlenmişlerdir. İkinci katta bir balkon veya cumba olarak değerlendirilen bu mekânlar birer üçgen alınlıkla tamamlanmışlardır. Ana cepheden taşırılmış olan cumbaların genellikle vali makam odası veya eyalet/sancak meclis odaları olarak düzenlenmiş oldukları ileri sürülür. Alınlıkların çoğunda sultanın tuğrası ya da Arma-i Osmanî kabartması bulunur. Çoğunlukla taş malzemeyle inşa edilen hükümet konaklarında cepheler, düz lentolu, kemerli veya üçgen alınlıklı dikdörtgen biçimli pencerelerle boşaltılmış, kat ayrımları silmelerle vurgulanmış, bazı örneklerde çatılar parapet duvarı arkasına gizlenmiştir.

Eserin dördüncü bölümü (s. 159-171), hükümet konaklarının tasarım ve inşa sürecinde öne çıkan isimler üzerinde durmaktadır. Geç dönem Osmanlı mimarlığında taşrada inşa edilmiş eserlerin çoğunda mimar adına rastlanmadığı ifade edilerek, bu dönemde inşa edilmiş kimi yapıların Harbiye veya Mühendishaneden

mezun subaylarca tasarlanmış olabileceği belirtilir. Bu kanaati eğitim yapıları bağlamında destekleyecek örnekler mevcuttur. Sözgelimi, Bağdat'ta inşası kararlaştırılan bir ibtidai mektebini Yüzbaşı Ahmet Hamdi, Niş rüşdiyesini Erkan-ı Harbiye Kaymakamlarından Samih Bey çizmiştir. Hükümet konaklarının inşasında veya tamirinde merkezden gönderilen mühendis/usta veya kalfaların yanı sıra vilayetlerden temin edilmiş kişiler olduğuna dikkat çekilir. Özellikle 1860'dan sonra taşra idari teşkilatı içinde sayıları artan belediyelerin istihdam ettiği mühendis ve kalfaların da hükümet konaklarının tasarım ve inşasında görev aldıkları belirtilebilir. Trabzon örneğinden hareketle konakların tasarım ve inşasında görevlendirilen kalfaların merkezden de gönderilebileceği kabul edilir. Plân ve keşfi mühendisler tarafından hazırlanan bazı konakların yerel müteahhitlerce inşa edildikleri arşiv kayıtlarından hareketle ileri sürülür. Amasya hükümet konağı bu şekilde inşa edilmiştir. Hükümet konaklarından bazıları liva mühendisleri (Manisa, Selanik, Beyrut, Çankırı), yol müdür/mühendisleri (Alucra), Sanayi Nefise Muallimi (Kastamonu) veya herhangi bir kuruma bağlı olmadan çalışan mühendisler (Görice, Yanya) tarafından tasarlanmıştır. Tasarlanan binalar genellikle münakasa yöntemiyle en düşük teklifi sunan müteahhitlerce tamamlanmıştır. Binaların inşa sürecinde valilerin ve kaymakamların önemli rolleri olduğu ifade edilerek, Ziya Paşa'nın Amasya, Bekir Paşa'nın Sinop, Ahmet Fuat Paşa'nın Kütahya hükümet konaklarının tamamlanmasında büyük çabaları olduğu kaydedilir. Dönemin vali ve kaymakamlarının, hükümet konaklarını devletin prestijini yansıtan binalar olarak algıladıklarını ve inşaatlarına gerekli ihtimamı göstermiş olduklarına işaret edilir.

Hükümet konaklarının içerdiği anlam ve temsil kitabın beşinci bölümünde (s. 174-201) tartışılır. Tanzimat öncesi Osmanlı kentlerinde cami veya külliyele-
rin baskın olduğu bir fiziksel görünüm hakimiyetinin izlendiği, külliye veya ulu cami etrafında biçimlenmiş ticari merkez bulunduğu ancak, belirgin bir yönetim binası olmadığından idari merkezden söz etmenin zorluğu dile getirilir. Tanzimat sonrası Osmanlı kentlerinde yönetim binası olarak ortaya çıkan hükümet konakları çevresinde inşa edilen belediye binaları, eğitim, sağlık ve askeri yapılarla bir yönetim merkezinden bahsetmenin mümkün olduğu kaydedilerek, bahsedilen kamu yapılarının genellikle "hükümet meydanı" etrafında kümelenmiş olduklarına vurgu yapılır. Günümüze ulaşan çoğu hükümet konağının daha önceki konakların yerine yapıldıkları, Mersin, Samsun, İzmir gibi sahil kentlerinde hükümet konağı yerlerinin seçiminde limanın belirleyici unsur olduğu kaydedilir. Öte yandan bazı kentlerde hükümet konağı inşası ve hükümet meydanının biçimlenmesinde kent topografyasının da etkili olduğu belirtilir.

Hükümet konaklarının anıtsal biçimde inşa edilmesiyle, bulunduğu kentin “mamur” bir şehir sıfatına haiz olduğu veya bu yapıların kent ve kentliler için övünç kaynağı eserler olduğu belirtilir. Bazı kentlerde sözgelimi Konya’da, konak inşaatının uzamasından halkın rahatsız olduğu, durumun “devletin ve Konya gibi daha önce payitaht olmuş bir şehrin şanına yakışmadığı” şikayetiyle ahalinin de inşaatın tamamlanması için yardımda bulunduğu ifade edilir. Hükümet konaklarının meydana bakan cephelerinde, alınlık yüzeylerinde ya da girişlerinde bulunan tuğra veya Arma-i Osmanî kabartmaları, sultan ve devleti görünür kılan simgesel detaylar olarak kabul edilir. Bazı hükümet konaklarında bulunan kitabeler, dönem sultanına veya inşaatın tamamlanması sürecimdeki katkılarından dolayı vali ya da kaymakamlara övgüler içerir. Safranbolu örneğinde olduğu gibi, hem tuğra, hem arma hem de inşa kitabesi de bulunabilir. Bazı kitabelerde hükümet konaklarının “adalet kapısı” şeklinde tanımlandıkları belirtilir. Hükümet konakları, binaların anıtsallığı, kentin fiziksel görünümüne hakimiyeti, arma veya tuğrayla bezenmiş alınlıklarıyla imparatorluğun her yerinde güçlü, adil ve modern bir devlet ve yönetimin simgeleri olarak kabul edilirler.

Eserin son bölümü (s. 203-220), bahsedilen hükümet konaklarının çeşitli başlıklarla değerlendirilmesi ve daha çok okul yapılarıyla karşılaştırmasını içerir.

Sonuç olarak; Nurcan Yazıcı Metin’in çalışması, hem günümüz hem de arşiv kaynaklarının değerlendirilmiş olması bakımından sadece hükümet konaklarını anlamamız bağlamında değil; Osmanlı mimarlık tarihi çalışmaları için yöntem bağlamında da okunması gerekli bir eserdir. Sanat ve mimarlık tarihçilerine Osmanlı arşivlerinin ne denli ufuk kazandıracak belgelerle dolu olduğunu gösteren bir çalışmadır. Kitapta yer yer tekrarlara düşülmüş, bahsedilen hükümet konaklarının hangi ölçütlerle (dönem veya coğrafya) kitaba dahil edildikleri belirtilmemiş, dipnotta gösterilen bazı çalışmaların (s. 177-178) kaynakçada yer almamış oldukları gözlenmektedir. Öte yandan sınırlı sayıda örneği ele alsa da Yasemin Avcı’nın kitabından (*Osmanlı Hükümet Konakları. Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016) ve Neval Konuk’un Balkanlardaki örnekleri kapsayan doktora tezinden (*Tanzimat Sonrası, Osmanlı Rumeli Vilayetleri Hükümet Konaklarında İdeoloji ve Erk’in Mimari Temsili 1839-1922*, Ankara: Atılım Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2018) hiç bahsedilmemiş olması izaha muhtaç bir durum olarak gözükmektedir.

Yıldırım Özbek

Akdeniz Üniversitesi